

JUBILEJI

JANKO PLETERSKI – SEDEMDESETLETNIK

Pot prof. Janka Pleterskega do zgodovine je bila nekako svojevrstna, vsaj v njegovih začetnih korakih. To kaže že primerjava teh začetkov z njegovim najbližjim vrstnikom, prof. Vasilijem Melikom: po času rojstva sta oddaljena skoraj natanko dve leti (1921–1923) enako po času mature (1939–1941), toda po začetku visokošolskega študija zgodovine se razlikujeta kar za 14 let (1939–1953), pri doktoratu še vedno za štiri leta (1959–1963). To sem navedel zaradi tega, ker nas ti podatki opozarjajo na posebnost prvih treh desetletij življenja Janka Pleterskega, ki se je izražala sicer z nekoliko zakasnelo, a svojevrstno potjo v znanost, ki si jo je izbral za svoje življenjsko delo. Ta svojevrstnost pa se je pozneje izražala tudi v različnih značilnostih tega dela.

Janko Pleterski je bil rojen 1. februarja 1923 v Mariboru, tako da njegov jubilej že nekoliko zamujamo. Maturiral je v Ljubljani na realni gimnaziji. Toda slovenskemu uporu zoper okupacijo se je pridružil že od njegovega začetka in bil zaradi tega zaprt že pred prvim vpisom na Univerzi po njegovi maturi (26. avgusta 1941), nato obsojen pred italijanskim vojaškim sodiščem in marca 1942 poslan v kaznilnico v Alessandrijo. Iz zapora se je vrnil po italijanski kapitulaciji v Ljubljano šele čez dobro poldrugo leto (29. novembra 1943), tako da se mu je ponudila priložnost za beg k partizanom šele poleti 1944, ko je bil mobiliziran v nemško delovno službo v taborišče na Brezovici. Tako se je julija 1944 vključil v NOV. Ta korak je odločal tudi še o nekaj poznejših letih njegovega življenja. Po demobilizaciji konec 1945 je bil poslan v Beograd v diplomatsko šolo ministrstva za zunanje zadeve (sklepni izpit je opravil januarja 1947) in nato delal na ministrstvu, kjer je bil posebej povezan s problematiko pogajanj o avstrijski državni pogodbi na konferencah zunanjih ministrov štirih velesil od maja 1948 do julija 1949, ko so ta pogajanja do 1953 zamrznila ob zaostritvi razmerij med zahodom in vzhodom.

Tedaj se je Pleterski vrnil v Ljubljano (1. februarja 1951) in se je polčetrto leto (do 31. julija 1954) posvetil novinarstvu, nato pa začel delati na Inštitutu za narodnostna vprašanja (tedaj še pri Univerzi) in ostal na njem več kot poldrugo desetletje (do začetka 1970), tudi potem, ko je bil ločen od Univerze kot za dolgo časa predvsem servisna inštitucija za potrebe političnih inštitucij (izvršnega sveta). Vse to sem navedel, ker je zvezano z usmeritvijo Pleterskega k zgodovini in je vplivalo na njegovo delo.

To velja že za čas njegovega novinarstva. Leta 1953 sta prišla študirat zgodovino na Filozofsko fakulteto dva izredna študenta, ki sta študirala »ob delu« (kot se je temu reklo pozneje) – oba novinarja, Janko Pleterski in Bojan Štih. Prehod Pleterskega na inštitut je imel še poseben pomen: na tem inštitutu (oz. na njegovem predniku Znanstvenem inštitutu in njegovem oddelku za meje) nas je delalo kar nekaj fakultetnih profesorjev zgodovine na Filozofski fakulteti (Zwitter kot njegov partizanski direktor, jaz kot znanstveni sodelavec za Koroško skoraj do konca 1946, Janko Pleterski in nato še Dušan Nečak). V tem se morda tudi izraža vpliv posebne občutljivosti za položaj obmejnih Slovencev in študij njihovega življenja v posebnem interesu za celotnost zgodovine Slovencev, o čemer sem že nekajkrat govoril v zvezi z izvorom prvih štirih profesorjev, ki smo na naši Filozofski fakulteti bili profesorji tudi za zgodovino Slovencev.

Pri Pleterskem se je v resnici pokazala ta poteza že v njegovi publicistiki – ob njenih začetkih, ki jih kaže bibliografija – pa tudi v njegovem študiju. Kot seminarsko nalogo (»diplomskih« del v tistih časih še nismo poznali) iz slovenske zgodovine je pripravil originalno in trdno analizo »Politični profil koroškega časopisa Mir (1882–1920)«, ki je bila nagrajena s študentsko Prešernovo nagrado Univerze v Ljubljani, in če se ne motim, je bila tudi njegova seminarska naloga iz obče zgodovine posvečena vprašanju naše zahodne meje in dogovorom med Italijo in Kraljevino SHS o njej v dvajsetih letih (pri prof. Mikužu). S tem prehajam h kratki označbi znanstvenega dela Janka Pleterskega (bibliografija do 1983 je objavljena v ZČ 37, 1983, 163–169, nato pa le bibliografija od 1989 naprej v Letopisih SAZU od 40, 1989, naprej). Omejeval se bom na sumarično označbo posameznih sklopov dela, saj gre za zelo obsežno in tematsko in metodološko različno znanstveno in strokovno delo (preko 350 bibliografskih enot, od tega 15 samostojnih knjižnih izdaj in preko 100 večjih razprav).

Prvo celoto znanstvenega dela Janka Pleterskega predstavljajo monografije, razprave in članki o koroških Slovencih in vprašanih Avstrije – posebej glede razmerja do slovenske manjšine – delno zgodovinskega značaja in delno z novicami in analizami sodobnih političnih vprašanj. To se je nadaljevalo tudi po diplomih iz zgodovine (1957), vendar je teklo hkrati delo na disertaciji »Narodna in politična zavest na Koroškem«, ki jo je pripravljal pod mentorstvom prof. Zwitterja in jo zagovarjal 1963 (objavljena je bila pri Slovenski matici 1965). V tej prvi svoji veliki monografiji je raziskal gospodarske in družbeno-strukturne temelje za etnični razvoj v slovenskem in

mešanem delu Koroške od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne ter za idejnopolični in strankarski razvoj slovenskega prebivalstva v deželi. To je delo, ki je med vsemi disertacijami, ki so nastajale pod Zwitterjevim mentorstvom, najbolj v celoti zavezano Zwitterjevi statistično-sociološki metodi in še posebej problematiki in metodologiji njegovega Koroškega vprašanja (1937). Pleterski je ob tem ustvaril vzorec za poglobljeno sociološko proučevanje tudi globalne slovenske zgodovine v času nastajanja slovenskega političnega gibanja (se pravi tudi slovenskega naroda v modernem smislu) v Habsburški monarhiji. Ko mi je še pred oddajo disertacije na fakulteti prinesel kot predvidenemu članu komisije rokopis v pregled in sem ga prebral, se mi je navedeno spoznanje tako utrdilo in povežalo z željo, da bi se isti bistveni prodor razširil na vso zgodovino Slovencev, da sem mu ob vrnitvi besedila hkrati s svojimi pripombami (tudi v objavljeni knjigi so ostale nekatere problematične stvari, zlasti v zvezi z agrarno zgodovino) izrazil vprašanje, ali bi bil pripravljen priti na fakulteto kot profesor za zgodovino Slovencev od konca 18. stoletja naprej. Razmere na oddelku za zgodovino so zavlekle rešitev vprašanja do 1970 in jo spremenile (od 18. stoletja naprej je bila odpravljena dotedanja samostojnost katedre za zgodovino Slovencev in je bil združen pouk z zgodovino drugih jugoslovanskih narodov, za obe skupaj sta bila izvoljena dva fakultetna učitelja, ki sta si razdelila oba predmeta po času): tako je bil februarja 1970 izvoljen Pleterski za docenta za zgodovino Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov od srede 18. stoletja do 1918, s tem da je predaval zgodovino Slovencev od okrog 1880, zgodovino drugih jugoslovanskih narodov pa od 1878 naprej. Moja namera je s tem glede pogloblitve zgodovine Slovencev žal propadla zaradi časovne omejitve in bistvene predmetne razširitve dela na fakulteti. V pravem pomenu se je uresničila le s strukturno analizo »položaja Slovencev pred prvo svetovno vojno« (v zborniku Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat, SANU, 1967) še pred njegovim prihodom na fakulteto: tu je dopolnil tedanje predvsem dogodkovnozgodovinsko raziskovanje slovenskega političnega gibanja v tem času tudi glede etničnega stanja, migracijskih tokov in zlasti gospodarskih in družbenih struktur prebivalstva. Zaradi tega obeta razširjenja problematike mi je bilo še toliko bolj žal izpodletelega načrta, ki tako ostaja naloga bodočega raziskovanja.

Seveda je Pleterski nadaljeval delo na koroških vprašanjih (v celoti gre za okrog 60 knjig, razprav in člankov posebej o tem) – še pred prihodom na fakulteto pa je bilo to posebej namerjeno na obsežen zbornik »Koroški plebiscit« (SM 1970, ob petdesetletnici plebiscita), kjer je bil poglaviti urednik in hkrati avtor treh bistvenih razprav (o položaju koroških Slovencev pred prvo svetovno vojno, posebej med prvo svetovno vojno in končno o »prvinah in značaju plebiscitne odločitve«, skupno okrog 150 strani velikega formata; zadnji del je bil 1980 objavljen tudi v knjižni obliki v nemškem prevodu). Že zaradi pomena njegovega dela se tudi pozneje ni mogel izogibati koroškemu vprašanju, kar se je pokazalo zlasti pri izdaji spominov dr. Franca Petka (SM 1979), pri predavanjih o plebiscitu na Univerzi v Celovcu (1980 in 1981) in posebej v knjižici »Der ungleiche Grenzstreit« v izdaji slovenskih založb v Celovcu in Trstu (1983).

Vendar se po letu 1970 ni le prelago težišče dela Pleterskega v zvezi s fakultetnimi nalogami na nova in širša vprašanja, kar bi samo na sebi sploh ne bilo slabo: prava zgodovinska znanost je danes gotovo neločljivo zvezana s primerjalno zgodovino in v južnoslovanskem prostoru so bile zaradi različnih struktur poglobljene zgodovinske raziskave vselej v bistvu zavezane primerjalni zgodovinski metodi. Toda časovno kratko obdobje nepopolnega pol stoletja velikih prelomov med bosensko krizo in koncem prve svetovne vojne je potisnilo v prvo vrsto drugačno, dogodkovni zgodovini bližjo problematiko. Študije različnih političnih vprašanj, ki pa so bila vendarle zvezana že z vprašanji Koroške in plebiscita (trilateralizem, razmerje dunajskega dvora do Slovencev in še nekaj podobnih) so vnovič našle zaokrožitve v monografiji »Prva odločitve Slovencev za Jugoslavijo, Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918« (SM 1971, v srbskem prevodu 1976). Delo je v tolikšni meri spremenilo nekatere – tudi z levičarskimi strankarsko političnimi klišeji zvezane – ustaljene podobe bodisi glede posameznih oseb, bodisi glede različnih strank (npr. o zgodovinski vlogi dr. Kreka in dr. Korošca ter o vlogi socialistov in o majski deklaraciji), da so se pojavljale okrog teh novosti različne polemike, ki jih je vse uspešno zavrnil, še posebej vprašanja o »političnem preganjanju Slovencev v Avstriji 1914–1918« z objavo dveh zvezkov uradnih virov, »poročil vojaške in vladne komisije«. Vrsta posameznih razprav o tem je z ene strani združena v knjigi »Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju« (Maribor 1981), z druge strani pa je bila podlaga za mednarodno priznanje s povabilom, da pripravi sintezo zgodovine Slovencev od 1848 do 1918 v velikem delu Avstrijske akademije znanosti »Die Habsburgermonarchie 1848–1918« (III. Die Völker des Reiches, Wien 1980, 801 do 838).

Tretje področje, ki se je začelo že v študentskih letih in se je ob obeh že obravnavanih kazalo ves čas, svoj poseben izraz pa našlo posebej v zadnjem poldrugem desetletju, odkar je Pleterski 1982 stopil v pokoj in poklicno delo na fakulteti zamenjal le še z zmanjšanim honorarnim, je bilo posvečeno nacionalnemu vprašanju v slovenski in jugoslovanski teoriji in praksi. Problemsko obravnavanje nacionalnega vprašanja v teoriji in praksi oktobrske revolucije in komunističnega gibanja v prvi Jugoslaviji sta mu že pred 1970 prinesli veljavo zelo opaženega avtorja v problematiki narodnega vprašanja jugoslovanskih narodov na sploh in Slovencev posebej v luči marksističnih teorij, bodisi v prvi Jugoslaviji bodisi v različnih etapah jugoslovanskega razvoja po 1945. Še pose-

bej se je to pokazalo v času po sprejemu ustave iz leta 1974, ki je s federalističnim konceptom skušala rešiti notranji napetosti države. Zelo jasno so se že kazale v krizi okrog leta 1970 in okrog 1980 so se že vnovič napovedovale v le navidez pomirjenih nasprotjih. Njegova veljava se je pokazala v sodelovanju pri skupini avtorjev plenarnega referata »Federalna država in načelo federalizma v zgodovini« na svetovnem kongresu zgodovinskih ved 1980 v Bukarešti, toda prav njegovo izvajanje o federalizmu v Jugoslaviji je zbudilo pri predstavnikih vzhodnoevropskih članov komisije toliko nasprotovanj, da je moral na kongresu sintezo referata sam dopolniti.

Predvsem pa je tedaj Pleterski že nekaj časa zelo smotno in sistematično delal na proučevanju nacionalne problematike pri jugoslovanskih narodih in na jugoslovanskem vprašanju v stoletju od 1848 do 1945. Kot rezultat tega dela je nastala knjiga »Nacije – Jugoslavija – Revolucija« (najprej v srbohrvaščini, Beograd 1985, leto zatem v slovenščini z nekaj manjšimi spremembami in 1988 v drugi srbohrvaški izdaji, z obsežnim dodatkom, v katerem je zavzemal stališča do polemik in kritik prve izdaje). V našem zgodovinopisju se niso lotili pogosto posamezniki tako široke zgodovinske problematike, še posebej pa je bil pomemben tudi čas, saj je šlo za vprašanja, ki so se v času izida pokazala že kot središčna v hitro naraščajoči krizi jugoslovanske federacije.

Pleterski ni obravnaval celotne zgodovine, marveč je predložil problemsko analizo nacionalnega vprašanja in nelahkega vraščanja jugoslovanskih narodov v zgodovinsko državno skupnost najprej v stari Jugoslaviji in nato v novi po zmagoviti revoluciji v okviru protifašistične svetovne vojne in osvobodilnega boja zoper okupatorje. V družbene temelje teh vprašanj sega predvsem v zvezi z analizo etničnih struktur (sredi 19. stoletja in po nastanku prve Jugoslavije); gospodarskih struktur je v delu malo (to je opozorila v kritiki Mirjana Gros). Delo je usmerjeno predvsem idejnozgodovinsko, seveda v okviru nosilcev političnih bojev (strank) in njihovih oblik (ustavni okviri in politični boji v zvezi s tem). Po avtorjevi izpovedi je bilo vzgled pri tem delu Zwitterjevo analiziranje narodnostnih vprašanj v zadnjem stoletju Habsburške monarhije. Res gre za izjemno delo, ki je nastajalo dolga leta, čeprav se njegova širina in dozorelost po različnih obdobjih nekoliko razlikujeta. V času naraščajoče krize je knjiga kazala na nekaj konstant idejnopolitičnih programov, ki so bile izhodišče jugoslovanskega »poskusa« rešiti vprašanje zagotovitve obstoja jugoslovanskih narodov. S tem je bila nekakšen klic k treznosti v času, ko se je zdela mogoča še mirna razrešitev naraščajoče notranje krize jugoslovanske federacije. Zgodovina je šla seveda svojo pot. Toda zaradi tega analize Janka Pleterskega niso manj pomembne, obratno bodo za bodoče zgodovinarje pomembno izhodišče pri analizi nastanka nečloveškega razreševanja balkanskega vozla jugoslovanskih narodov v našem času.

Ni naključje, da je to delo naletelo z ene strani na izjemna priznanja, z druge strani na ostro polemiko – zlasti pri nekaterih srbskih zgodovinarjih, ki so se že tedaj začeli profilirati v zgodovinarske prvoborce srbskega nacionalizma v njegovih skrajnih mitoloških oblikah. Podoba Pleterskega je bila še vedno polna vere v možnost mirne razrešitve balkanskega vozla, seveda z resnično ugotovitvijo pogojev, ki edini omogočajo združitev vseh Srbov in vseh Hrvatov v isti državi: to je mogoče le v (kon)federalni jugoslovanski državi.

Prav tako pa ni naključje, da se v objavah prof. Pleterskega v letih po razpletu jugoslovanskega vozla in vseh eksplozij nasilja in nečlovečnosti ob tem – kar za pravega zgodovinarja nikakor ni bilo presenečenje, le da je bilo takšno prerokovanje v javnosti »tabu« kot manjšanje hrabrosti pri osamosvajanju – kažeta dve konstanti slovenske bližnje preteklosti in sedanjosti:

– ugotavljanje, da tudi zgodovina (kot priroda) »ne dela preskokov« (non facit saltus); osamosvojitve suverene Slovenije je rezultat upora 1941 in federalne republike Slovenije 1945, ta zopet osvoboditve izpod oblasti dvojne monarhije oktobra 1918 in samoupravne Slovenije v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov od 29. oktobra do 1. decembra 1918, in ta rezultat borbe slovenskega naroda za Zedinjeno Slovenijo od 1848 naprej;

– zavest, da utemeljevanje slovenske samostojnosti in suverene republike Slovenije ne zahteva novih mitov (o »tisočletnem« boju za samostojno državo in podobno) ter zanikanja resničnih mejnikov v zgodovini ter njihovega postavljanja v njihove resnične zgodovinske okvire v skladu s temeljnimi stališči metode sodobne zgodovinske vede.

S tem končujem ta svoj neobičajni zapis ob jubileju Janka Pleterskega, ki ne želi biti le neobvezen opis dela in želja vsega dobrega. V najinih letih je seveda taka želja še kako utemeljena in potrebna. Toda prepričanje, da bo član Slovenske akademije znanosti in umetnosti ter univerzitetni prof. Janko Pleterski še kar nekaj časa raziskoval slovensko življenje v novi zgodovini in da se tudi ne bo odtrgal od svojih nalog pri zavzemanju stališč do slovenske sedanjosti, mi je narekovalo to nekako svojevrstno pisanje ob njegovem jubileju.

Gotovo ne le v svojem imenu mu želim, da bi bil še dolgo toliko delaven in pri tem uspešen, kot je vse doslej.

Bogo Grafenauer